
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Lev Nyikolajevics Gumiljov

Sz. Sz. Beljakov írása elején rámutat, hogy L. Ny. Gumiljov munkásságát az orosz történészek egy része igen nagyra értékelte, míg mások mértéktartóan és kritikusan viszonyultak hozzá. Emiatt és mai hatását nézve is fontosnak véljük tevékenységének vizsgálatát.

Gumiljov 1912-ben született. Anyja a híres író Anna Ahmatova, apja a neves költő Nyikolaj Gumiljov volt. A kisfiút nagyanyja nevelte. A család 1921-ben Bezseckben az újságból értesült az apa kivégzéséről. Innentől Gumiljovot megbélyegzően „a nép lelőtt ellenségének fiaként” kezelték. Beljakov kiemeli, hogy Gumiljovot gyermekkorában és iskolásként jobban érdekelt a történelem, mint a filozófia és az előbbit önállóan tanulmányozta. Az iskolát befejezve 1929-ben Gumiljovék Leningrádban telepedtek le, ahol a pedagógiai főiskolán akart továbbtanulni, azonban az „ellenforradalmár” fiának még a jelentkezését sem fogadták el.

1931-ben Gumiljov geológiai kutatóútra ment a Bajkál környékére, majd a következő évben Tadzsikisztánba. Az utóbbi orientalisztikai felkészülése beindulását jelezte. 1934-től minden nyáron expedícióra indult: életében huszonegy alkalommal. 1934 júniusában beteljesült álma: a leningrádi egyetem történeti fakultásának hallgatója lett. Szakmai tudását nagyra értékelték professzorai, köztük B. D. Grekov, Sz. Ja. Lurje, Je. V. Tarle és V. V. Sztruve. Idegen nyelvtanulását és orientalisztikai előmenetelét viszont akadályozták a sorozatos letartóztatások, a börtön- és a lágerévek. Az 1933-as és az 1935-ös őrizetbe vételeket követően egyetemi státuszát csak 1936 őszén sikerült visszaállítani. Tanulmányait azonban 1938 tavaszán újabb letartóztatás szakította félbe. A „szovjetellenes tevékenységért” kiszabott tízéves, majd öt évre csökkentett börtönbüntetését a norilszki táborban töltötte. Ebből a helyzetből úgy került ki, hogy önkéntesnek jelentkezett a frontra. Onnan 1945 végén tért vissza az egyetemre. Az öt tanévből ténylegesen két és fél évig volt ott.

Gumiljov Közép-Ázsia nomádjainak ókori és középkori története iránti tudományos érdeklődése tanárai V. V. Sztruve, A. Ju. Jakubovszkij és N. V.

Knyuher hatására első egyetemi éveit alatt alakult ki. A régész M. I. Artamonovval együtt Gumiljov a Kazár Kaganátus történetjével kezdett foglalkozni. 1946 tavaszán befejezte az egyetemet és aspirantúrába kezdett a SZUTA Keletkutató Intézetében, azonban már a következő évben, formálisan elégtelen idegen nyelvi felkészültségére hivatkozva, eltávolították az aspiránsok közül. Végül 1948 végén védhette meg értekezését. Tudományos pályáját azonban 1949 és 1956 között távoli büntetőtáborokban töltött, egészségét megrongáló időszak szakította félbe. A kulturális és a tudományos közélet nagyjai segítették elő, hogy 1956-ban rehabilitálták, visszatérhetett Leningrádba és tudományos főmunkatársként elhelyezkedett az Ermitázsban. Gumiljov Közép-Ázsia nomádjainak régmúltbeli és koraközépkori történetével kezdett foglalkozni. 1960-ban jelent meg első monográfiája: A hunok: Közép-Ázsia az ókorban. A mű vegyes fogadtatásban részesült. Egyes szakemberek nem tartották elég eredetinek és felrötták azt, hogy mivel Gumiljov nem tudott kínaiul, így a forrásokat csak fordításban használhatta. 1961 novemberében került sor doktori értekezése: A régi türkök. Közép-Ázsia története az ókor és a középkor határán (VI–VIII. század), megvédésére. A disszertáció óriási területet fogott át, szerteágazó tematikával és több mint két évszázadnyi időintervallumban. Gumiljov elgondolása szerint az említett két mű az ún. Szyepei trilógia részét képezte, nevezetesen három nép (a hunok, a türkök és a mongolok) történetét Közép-Ázsia három történelmi korszakában. Beljakov rámutat arra is, hogy már ekkortól megjelentek olyan vélekedések, hogy Gumiljov nem igazi szaktudományos műveket alkotott, hanem inkább mesterien megkomponált és megírt szépirodalmi történelmi prózát.

Beljakov kifejti, hogy Gumiljovnak a Kazár Kaganátus történetjével kapcsolatos, több megállapítását már az 1960–70-es években vitatták. Maga a tudós is utal arra, hogy műveit a geográfusok sokszor kedvezőbben fogadták, mint a keletkutatók. Talán az sem véletlen, hogy az 1960-as évek derekától közel negyedszázadon át épp a Leningrádi Egyetem gazdaságföldrajzi intézetének főmunkatársaként végzett igen termékeny tudományos munkát és ebben az időszakban földrajztudományból is doktorált. Ekkor teljesedett ki nála az a gondolatkör, az etnogenezis elmélete, amely már tizenhat éves korától foglalkoztatta. Beljakov írásában igen részletesen tárgyalja Gumiljov fenti teóriájának kialakulását és fogadtatását. Utal arra, hogy 1939-ben a passzionaritás fogalma nem váratlanul, hanem hosszú előkészítő munka után jelent meg Gumiljovnál, azonban energetikai természete csak az 1950-es években tárult fel előtte. Majd 1964-től kezdett publikálni egy döntően az etnogenezis elméletének szentelt cikksorozatot a Leningrádi Egyetem

földrajzi és geológiai közleményeiben. Kibővített földrajztudományi doktori értekezését, amely az Etnogenezis és a Föld bioszférája c. műve alapját képezte, először kéziratban terjesztették. Az előbbi külön könyvként csak 1982 végén adták ki.

Az etnogenezis passzionaritási elméletében Gumiljov a következő kérdésekre keresett választ: mi az etnosz, és milyen helyet foglal el a történeti folyamatban, milyen törvényszerűségek határozzák meg fejlődését és hogyan alakulnak az etnoszok egymás közti kapcsolatai. Az etnosz belső-etnikai csoportok rendszere. Ezeket nem a külső jegyek, hanem a hagyományok, a magatartási sztereotípiák, az értékek, a kulturális kánonok és szabályok egyesítik. Az etnikai tradíció etnikai környezetével, az életfeltételekkel és fejlődési szakaszaival együtt változik. A passzionaritás az emberek magatartásában és pszichikumában jelenik meg. Ez egyfajta, illuzórikus vagy reális célok elérésére való törekvés, amit nem feltétlenül a „nagy”, hanem az „aktív emberek” testesítenek meg. Beljakov rámutat, hogy az etnogenezis passzionaritási elmélete gyenge természettudományos megalapozottságát még Gumiljov meggyőződéses hívei is elismerik. Épp ezért nem tudtak együtt dolgozni a biológusok Gumiljovval, szerintük ugyanis a genetika szigorú tudomány, amelynek törvényeit nem lehet semmibe venni, vagy egy teóriának alárendelni. Gumiljov úgy vélte, hogy nemcsak egy új elméletet, hanem egy új tudományt (az etnológiát) hozott létre, amit azonban az etnográfusok nem fogadtak el. Beljakov azonban az előbbiekhöz azt is hozzáfűzi, hogy Gumiljov egyes műveit néha még hívei sem ismerték eléggé, ahogy ez A hunok Kínában című szakmailag színvonalas monográfiája esetében történt.

Gumiljovot kiemelten érdekelték a különböző etnoszok lehetséges együttélési formái, amelyeket rendkívül differenciáltan értelmezett. Rámutatott, hogy olyan variációk is léteztek, amelyek nem jártak együtt az egyes etnoszokat elpusztító háborúkkal, vagy összeolvadásukkal. Például létezett olyan „semleges együttélési forma”, amikor a népek békésen éltek egymás mellett, nem asszimilálódva egymáshoz, vagy az általa pozitív formaként értelmezett szimbiózis esetében barátságos kapcsolatok álltak fenn, az etnoszok nem versengtek, hanem kölcsönösen kiegészítették egymást. Az utóbbival kapcsolatban Gumiljov Szibériára utal, ahol a földműves orosz telepések és az őslakos vadásznépek ellátták egymást termékeikkel. Gumiljov szerint a nációk közötti gyűlölködés okait irracionális és értelmetlen az eltérő gazdasági érdekekben és a vezetők politikai ambícióiban keresni. A tudós a kínaiak és a sztyeppe lakóinak konfliktusát magatartási sztereotípiák és etnikai tradícióik összeférhetetlenségével magyarázta. Rámutatott arra

is, hogy minél nagyobb az etnoszok közötti földrajzi és etnopszichológiai távolság, annál rosszabb a kapcsolatuk. Szerinte nem csak az etnogenezist, hanem az etnoszok közötti kontaktusokat is objektív törvényszerűségek határozzák meg, nem a politikusok, a diplomaták és a hadvezérek jó-, vagy rosszakarata. Beljakov hangsúlyozza, hogy Gumiljovnak az etnoszok közötti viszonyokról szóló nézeteit szaktudományos berkekben megjelenésüktől napjainkig sokan vitatták, míg mások a hatalom üldözöttjét és a kollégái által irigyelt zseniális tudóst látták benne. Valójában az 1980-as évek végéig Gumiljov elfogadottsága és publikálási lehetősége többször változott. 1959 és 1975 között sok írása jelent meg a vezető tudományos periodikákban, majd 1982-ig már ritkán publikált, végül 1982 és 1987 közötti új kéziratái íróasztalfiókjában maradtak. Az 1980-as évek végén a tudósok közül többek között D. Sz. Lihacsov és V. L. Janyin, a politikusok közül pedig legfőképp A. I. Lukjanov tette a legtöbbet Gumiljov műveinek újbóli megjelenéséért. A peresztrojka légkörében a tudós elismertsége és írásainak kiadása gyorsan nőtt. 1987 és 1992 között megjelent az Etnogenezis és a Föld bioszférája, A Régi Rusz és a Nagy Szyeppe, tudományos népszerűsítő könyve a Rusztól Oroszorszáig, ráadásul az utóbbi százezres példányszámban. 1990-ben Gumiljov a Néprajztudományi Akadémia tagja lett, jelölték a SZUTA levelező tagjának is, ennek viszont nem választották meg. Tudományos művekhez képest nagy példányszámban kiadott könyveit gyorsan szétkapkodták. A művek sikere, tudományos és művészeti értékei mellett azonban Beljakov azt sem hallgatja el, hogy ezekre az írásokra durva tényhibák és sajátos történeti fantáziálás is jellemző.

Gumiljov hibái és ferdtései főleg az oroszországi mongol-tatár igáról szóló hagyományos nézetek átértékelésével kapcsolatosak. Szerinte a tatárok kegyetlenkedéseinek hangsúlyozása a mongolelleses „fekete legenda” folyománya. Gumiljov előbbi türkofil-mongolofil nézetei Beljakov szerint sajátos eurázsiai felfogásával függnek össze. A szerző azonban hangsúlyozza Gumiljov eurázsiaiságának korlátait. A tudós G. V. Vernadszkij, N. Sz. Trubeckij és P. N. Szavickij alapműveivel csak az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején ismerkedett meg. Gumiljovot az eurázsiai elmélet társadalmi és politikai ideológiája nem érdekelte. Ugyanakkor az eurázsiai gondolkodókhoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a tatár iga az orosz népnek és az orosz államnak több hasznot hajtott, mint amennyi kárt okozott. Beljakov úgy véli, hogy Gumiljov felfogását nem annyira eurázsiai, hanem inkább türkofil-mongolofil elképzelések jellemzik. A szerző utal rá, hogy Gumiljov élete utolsó éveiben nemcsak a forrásokból következő történeti valósággal, de korábbi műveinek több kitételével is ellentmondás-

ba került. Például az 1980-90-es években már egyenesen az oroszországi birodalom előfutárának tartotta a türk kaganátust és a mongol uluszt. Az előbbiekből következtek a Gumiljovot ért bírálatok és tudományos viták, amelyekre a tudós súlyos betegsége és 1992 júniusában bekövetkezett halála tett végpontot. A Gumiljov nézeteiről szóló véleményeket tekintette át legújabbán *K. Frumkin (Passzionarnosztj.Prikljucsenyija odnoj igyeji. Moszkva, 2008.)* és *V. A. Korenyako (K krityike koncepciji L.V.Gumiljova. Etnograficseszkoje obozrenyje, 2006. 3.)*. Beljakov hangsúlyozza, hogy Gumiljov munkásságának értékét történelmi és etnográfusi körökben negatívan befolyásolták, amikor tudományos örökségét felületesen, leegyszerűsítve interpretálták. Mindazonáltal a tudósnak az etnikai identitásról, az etnogeneziszről, az etnoszok közti kapcsolatokról szóló nézetei és a passzionaritás fogalma nem vesztette el aktualitását, azokat a szakemberek ma is aktívan használják.

Beljakov úgy véli, hogy Gumiljovot nem lehet teljes joggal keletkutatónak és még kevésbé ruszistának tartani. A tudóst a világtörténelemben lejátszó folyamatok mechanizmusa érdekelte. A források eredetiben történő tanulmányozása és a tematika korábbi szakirodalmának áttekintése helyett Gumiljov a történész és a filológus elődök általános munkáiból merített. Mind hívei, mind ellenfelei szívesen beszélnek Gumiljov „tanításáról”, mintha ez valami egységes egész lenne, holott művei eszmeiségük alapján elkülöníthető csoportokba sorolhatók. Ilyenek: az etnogenezis passzionaritási teóriájáról és az etnoszok közötti kapcsolatokról szóló könyvek (pl. az Etnogenezis és a Föld bioszférája), a történelem, a régészet és a paleogeográfia határán lévő munkák (így Kazária felfedezése), a Közép-Ázsia történetével foglalkozó orientalista alkotások (köztük A régi türkök és A hunok Kínában), az Oroszország históriáját és az eurázsiai nomádokkal való kapcsolatait feldolgozó művek (pl. A Régi Rusz és a Nagy Sztjeppe), végül a vallásfilozófiai és szépirodalmi munkák. Beljakov rámutat, hogy mindegyik csoportbeli alkotás fontos, de a tudomány számára a leglényegesebb az etnogenezis elmélete, ami teljesen újszerű világtörténelmi szemléletet testesített meg.

Sz. Sz. Beljakov: Lev Nyikolajevics Gumiljov. Voproszi Isztorii. 2012. 9. 15 –39. o.

Kurunczi Jenő